

Halmos Károly: Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete.

L'Harmattan – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2021. 389 oldal.

2021-ben jelent meg a L'Harmattan és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete gondozásában Halmos Károly tanulmánykötete, amely tizenhét korábban már publikált, illetve egy új írást tartalmaz. A szövegek javarészt a 2000–2010-es évek alkotásai, kivéve a még az ezredforduló előtt íródott két első tanulmányt.

„Meg is felel érdeklődésem változásainak” – nyilatkozik a szerző a szerkesztési sorrendről (7). Valóban, a kötetet időrendi és egyben tematikus rendezés jellemzi. Az első és legkorábbi tanulmány, amely a „polgár” és az azzal rokonítható szavak modern kori lexikonirodalmi vizsgálatát nyújtja, egy egykori OTKA-programon alapul. A legújabb és egyben utolsó szöveg József pátriárka bibliai történetével foglalkozik. A korábban nem publikált írás pedig *A dualizmus kori társadalom legfontosabb sajátosságai, demográfiai és szerkezeti jellegzetességei egy középiskolai tankönyvben* címet viseli. Már ebből a sokféle témából is arra lehet következtetni, hogy egy jelentős kutatói és oktatói múltat – konkrétan harminc évet – felölelő kiadványról van szó.

A bevezetésben az olvasó pontos képet kap a tematikus szerkesztésről, vagyis arról, hogy a tanulmányok nem címek, hanem hívszavak alapján alkotnak négy csoportot. Az első, a 135 oldalas, hat tanulmányt tartalmazó, legterjedelmesebb egység a kulcsszavakról szól. Ebben Halmos Károly különböző fogalmak és történeti mintáik, valamint tudományos szakkifejezések használatát, illetve magukat a felhasználókat vizsgálta. A látványosan kisebb, csaknem 85 oldalas második egységben a szerző négy tanulmányban a szépirodalom forrásértékével foglalkozik. A kérdés megválaszolása során – miszerint egy írásmű használható-e a vizsgálódás eszközeként – olyan elemek tanulmányozása kerül előtérbe, mint a fogyasztói piacot célzó marketing jelenléte, a szellemtörténet gazdaságtana, vagy az ideáltípus mérőeszközként történő felhasználása. A kötet legrövidebb, harmadik része az eszmék, a mentalitás és a társadalomszerkezet hármasságának vizsgálata. A négy tanulmány bő 40 oldalon foglalkozik a társadalmi tagozódás vizsgálatával, amely során a nagyobb kollektív egységek materiális alapú besorolása helyett másfajta elkülönítő tényezők kerülnek előtérbe. A performatív elemzésekről szóló, hozzávetőleg 110 oldalból álló utolsó részt szintén négy tanulmány alkotja. Ebben a – terjedelmében második leghosszabb – egységben különböző műfajok – így a végrendelet, a szónoki beszéd, illetve a tudományos munka mint performatív, cselekvésnek szánt szöveg – elemzése kap szerepet. A kötetet a tanulmányok korábbi megjelenéseinek listája zárja.

Már a vizsgált tárgykörök kapcsán kijelenthető, hogy a kötetben egy rendkívül olvasott, interdiszciplináris műveltségű szerző írásaival találkozhatunk. A címből, illetve az alcímből is feltételezhető, hogy a kiadvány legalább négy

tudományterületet (gazdaság-, irodalom-, eszme- és társadalomtörténet) fog érinteni. A szövegekből azonban hamar egyértelművé válik, hogy ennél jóval többről van szó: a szerző – többek között – a szociológia, az antropológia, a néprajz, a demográfia, a művelődéstörténet és a filozófia témáival is gazdagítja az írásait. A különböző tudományágak komplex vizsgálata mellett annak, aki kevésbé járatos ezeken a területeken, további kihívást jelenthet például a gazdasági modellek említése, vagy éppen a táblázatok értelmezése.

Annak ellenére, hogy – miként az már a fentiekből is sejthető – a szerző széles körű tudást feltételez az olvasójáról, egyúttal a közérthetőségre is törekszik. Például a már említett táblázatoknál segít az értelmezésben, de a fogalmi tisztázásokat is elengedhetetlennek tartja. Jó példa erre az *A csödédek társadalma* című tanulmány, ami a csödeljárás intézményének az ismertetésével kezdődik. Az írások elején felvetett kérdések és az azokra adott válaszok tartalmas összefoglalásai ugyancsak jelentős mértékben járulnak hozzá a gondolatmenetek értelmezéséhez. Mindemellett a szerző abban is segítséget nyújt, hogy miként lehet más utakon is megközelíteni egy-egy kérdést, esetleg hol találhatóak jelentős hiányosságok az eddigi kutatásokban. Összességében megállapítható, hogy Halmos Károly sokkal több kérdést tesz fel egy-egy szöveg kapcsán, mint amennyi válasszal szolgál. Ez az egyik legnagyobb érdeme a kötetnek, amely így a felvetett témák tovább gondolására sarkall.

A következőkben ezekből a kérdésekből mutatok be néhányat. Fontosnak tartom azonban kiemelni, hogy noha egy alapvetően gazdaságtörténész munkájáról van szó, az ismertetőben mégsem ez a tudományterület kerül a középpontba.¹ Miként azt már említettem, a tanulmányokat számos egyéb diszciplína felől is érdemes olvasni, ezért most elsősorban azok a témák kerülnek előtérbe, amelyek felé Halmos Károly – a saját bevallása szerint is – a legutóbbi években fordult, és amelyekben kiemelt a szerepük a felekezetekkel, egyházakkal foglalkozó vizsgálódásoknak.

A kötet fogalomhasználatot elemző első részének kapcsán érdemes hangsúlyozni, hogy noha nem új kutatásokról van szó, a bennük felvetett kérdések továbbra is időszerűnek tűnnek. Így például időről időre ajánlott körüljárni a terhelt „polgár” és „polgárosodás” kifejezéseket, azaz a „társadalomtörténet kulcsfogalmaira társadalomtörténetileg tekinteni” (15), miként az a *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet fontos kategóriáiról a 19–20. századi lexikonirodalom tükrében* című tanulmányban olvasható. Hasonlóképpen klasszikus témával foglalkozik a gazdaság és erkölcs viszonyát vizsgáló *A Hitel ökonómiájának morálja és a társadalomtörténet morálökonómiája* című írás is. Továbbá szintén időtálló feladat a vállalkozók nemzetfelfogásának tanulmányozása,

¹ Gazdaságtörténeti-közgazdaságtani megközelítésben a kötetről már született egy ismertetés: Somorjai Szabolcs 2022: Halmos Károly: Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete. A tanulmánykötetek értéke és a gazdaságtörténész mértéke. *Budapesti Könyvszemle* (34.) 2. 193–195.

melyet a szerző az *Empórium és impérium. Nacionalizmus az üzleti életben – Lánczy Leó* című szövegben végez el.²

Ugyanígy számos kérdés és kutatási lehetőség jelenik meg a szépirodalom forrásértékével foglalkozó második egységben. Például módszertani útkeresésnek is tekinthető „játékra” invitál Halmos Károly a különböző – realista, strukturalista, „genialista” – megközelítések bemutatásával a *Hagenström mint ideál. A szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségei*, valamint a *Szépirodalom – társadalomtörténet – közgazdaságtan* című tanulmányaiban. A „realista” viszonyulás alapja, hogy az elbeszélő ének mögött polgári személy, mögötte pedig egy természetes ember áll, akik független változói a személy–szöveg-kapcsolatnak. Nagy valószínűséggel azonban a természetes személy nem „vadember”, hanem érdeklődése tárgya után kutató személy, a kompozíciós szándék pedig jócskán nehezíti a történész feladatát. Az átmeneti, a „strukturalista” megközelítés úgy véli, hogy a tartalomelemzés módszerével egy-egy társadalmi tényre lehet rátalálni. Ilyen, tényként viselkedő tudattartalom lehet a közvélemény. A tanulmány – Fábri Anna kutatásaira hivatkozva – példaként említi Jókait, aki jelentős mértékben tudott azonosulni a közönségével. Az olvasó halhatatlanságáról szóló harmadik, a „genialista” megoldás a mű és olvasója kapcsolatára vonatkozólag él előfeltevés-sel: a szerző a közönsége számára alkot.

Mindezek, valamint az ismertető már jelzett központi szempontja, azaz a felekezeti kérdés alapján felmerül a kérdés: miként lehet megismerni például Mikszáth Kálmán *Különös házasság* című regényének³ egri érsekeit? A bemutatott korszakra reflektáló, a szöveget adatközlőként értelmező realista megközelítéshez egyházfegyelmi, illetve az ehhez kapcsolódó felekezeti témaköri vizsgálatok lennének szükségesek,⁴ a strukturalista megoldás Mikszáth főpapi képeről tájékoztatna, míg a „genialista” megközelítésben a korabeli közönség fejezné ki magát a főpapságról.

Szintén sokszínű kérdések jellemzik a harmadik, a mentalitást, a társadalomszerkezetet vizsgáló egységet, ahol *A dualizmuskori társadalom legfontosabb sajátosságai, demográfiai és szerkezeti jellegzetességei egy középiskolai tankönyvben* című

² A vállalkozói nemzetfelfogás felekezeti megközelítésére jó példa lehet az egyházi egyesület és könyvkiadó vállalat, a Szent István Társulat egykori helyettes elnökének (tulajdonképpen irányítójának), Danielik Jánosnak a portréja. Róla mintázta Jócai Mór Sámuel apát figuráját a *Fekete gyémántok* című regényében. Vö. Csorba László 1988: Nemzetélet és hitélet közös választóján. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után, kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Budapest, 366–390.

³ A regény kevéssel a polgári házasságról szóló 1895. évi 31. tc. megalkotása után született. A törvény becikkelyezését kormánypárti országgyűlési képviselőként maga az író is támogatta. A sajtóban már a mű megjelenésekor szemrehányást tettek Mikszáthnak, miszerint propagandisztikus mondanivalója érdekében jócskán megváltoztatta Buttler János házassági perének történetét. Lásd erről bővebben: Petrasowszky Anna 2017: Sikertelen perből *Különös házasság*. *Miskolci Jogi Szemle* (12.) 2. 74–90.

⁴ A per történetét bemutató tanulmányból többek között kiderül, hogy – a regénnyel ellentétben – az egri főpapok éppen, hogy igyekeztek megakadályozni a fiatal Buttler gróf meg gondolatlanul vélt házasságát. Petrasowszky 2017.

tanulmányban többek között a felekezetiesség mint a mélyszerkezetet befolyásoló tényező is megjelenik. A szerző szerint az észak- és nyugat-európai (ide értendő Skandinávia is) és az egyéb európai „népesedési viselkedés eltérésére az egyik lehetséges magyarázata a vallásossághoz kötődik”. A konfesszionizáció (felekezetedés, felekezetesítés), azaz a vallási normák mindennapokra gyakorolt hatása határozottabban érvényesült Észak- és Nyugat-Európában, mint a kontinens délkeleti felében. A folyamat következtében új társadalmi funkciók jelentek meg, a lelkesedés professzionizálódott, műveltségi szintje emelkedett, illetve a morális homogenitás szigorodott, az egyházfegyelem erősödött, ami a 18. századtól a vallásos élet bensőségesse válásához vezetett (264–265).

Jogosan említi a szerző, hogy a hazai viszonyokra vonatkozó kora újkori kutatásokkal ellentétben a 19–20. század ez irányú feltérképezése még nagyon az elején jár. Érdeemes hozzátenni, hogy éppen a hosszú 19. században mutatkoznak jelentős hiányok az egyház és a társadalom kapcsolatának vizsgálatában. Ugyanakkor az utóbbi években biztató jelenségek is tapasztalhatók e téren.⁵ Dacára azonban az újabb és sokszínű megközelítéseknek, e téren jelentős politikatörténeti részletek tisztázására lenne szükség. Érdeemes lenne például a vallásszabadság témakörét az egyházfegyelem, és azon belül is a nyilvánosság szerepének vizsgálatával megközelíteni.

Amennyiben ugyanis a katolikus egyházat mint legnagyobb egységet vizsgáljuk, a korszakot meghatározó trienti zsinatig (1545–1563) kell visszatekinteni. A trienti zsinat 1563-ban a *Tametsi* kezdetű dekrétummal tette kötelezővé a házasságkötés – ma is ismert – formáját.⁶ A határozat hatályát a zsinat a kihirdetéstől tette függővé. Oláh Miklós esztergomi érsek azonban hiába igyekezett kihirdetni a zsinati határozatokat, azok csak az 1611. évi nagyszombati zsinat után terjedtek el általánosan. A lelkiismereti és a vallásszabadság kérdéskörének következtében pedig a házasságkötések zsinat szerint meghatározott formája a reformkori országgyűlések egyik legfontosabb témája lett. A keresztények közötti egyes házasságok kapcsán a katolikus klérus törekedett volna az egyházfegyelem betartására. A liberális ellenzék azonban – többek között – a zsinati kihirdetés elmaradására hivatkozva, azaz az érvényesség tagadásával próbálta csökkenteni a katolikus egyház dominanciáját az országgyűléseken, illetve a vármegyei gyűléseken. A kívánatos vallási pluralizmus érdekében tehát az egyházfegyelem további csökkentését irányozták volna elő. Kivétel volt ez alól a fiatal Eötvös József, aki az 1839–40. évi országgyűlésen védelmébe vette a katolikus egyháznak a saját tanítására vonatkozó szabadságát.⁷

⁵ Elég csak a 2019-ben, Pécsen megrendezett egyháztörténeti konferenciára és az abból készült kötetre gondolni: Csibi Norbert – Forgó András – Gözsy Zoltán (szerk.) 2021: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*. Pécs.

⁶ A házasságkötés végrehajtását a helyi ordinárius vagy az illetékes plébános által megbízott pap vagy diakónus közreműködésében, valamint két tanú kötelező jelenlétében szabályozta.

⁷ Vö. Völgyesi Orsolya 2014: Eötvös József és a titkosrendőrség az 1839–1840-es országgyűlésen. *Történelmi Szemle* (56.) 3. 481–494; Bárány Zsófia 2023: „Sajátos és különöncznek tartott vélemény”. Eötvös József és a reformkori egyházpolitika. In: Cieger András – M. Lovas Krisztina

Ehhez a jelenséghez kapcsolható Halmos Károlynak a *Felekezeti adók – regionális különbségek* című írásában olvasható kérdése: vajon beszélhetünk-e a társadalomtörténetben spontán szekularizációs folyamatról, vagy inkább a szekularizálás lenne a megfelelő kifejezés? Tevélegesen részt vett-e az állam a felekezetek, illetve a vallásgyakorlás meggyöngyítésében (249)? *Az egyszázalékos támogatás és a száz évvel ezelőtti egyházi adó* című írásában a szerző egyenesen az etatizálás egyik kulcslépésének nevezi a polgári házasság bevezetését (240). A vallási normák mindennapokra gyakorolt hatása tekintetében pedig az a kérdés merülhet fel, hogy vajon a korszakban megjelenő, a felekezeti kötöttségektől eltávolodott, tudatosult hitélmény milyen, a „magánvallás” fogalomkörébe tartozó egyéni jellemzőket mutat? A magánélet egyik aspektusává váló vallást, világnézetet ugyanis már az egyén állította össze a gazdag szellemi választékból. A modern társadalomban már nem (volt) szükséges összekapcsolni a választott, a saját élet értelmével szolgáló hiedelemrendszereket és a nyilvánosságot szabályozó intézményeket.⁸

A kötet írásainak utolsó csoportjában, a performatív szövegek elemzésénél egy újabb tudományág egészíti ki az addigiakat: a korábbiak ismeretében ugyan nem meglepő, de mindenképp bátor és üdvözlendő lépés a teológiai indíttatású részletek beemelése, a bibliai szövegek elemzése. *Az Erdei Ferenc 1943. évi szászói beszéde mint politikai szöveg* című tanulmányban például egy további gondolkodásra ösztönző, függelékkal kiegészített, hivatástisztázó záró rész jelenik meg. Ebben a szerző két kérdésre keresi a választ: egyrészt arra, hogy miként alakult ki Erdeinél a politikusi szerep vállalásához vezető elhivatottság, másrészt arra, hogy e szerep tartalmát milyen hevület határozta meg (327–330; 332–344)? Halmos Károly megemlíti a 18 éves Erdei imájában megjelenő, hol összemosódó, hol elkülönülő Atyát és Fiút, ám éppen ilyen fontos, hogy a fohászból mintha éppen „a teremtő erő”, a közvetítőnek, a prófétának szavakat adó Szentlélek hiányozna, amit viszont a szerző nem tesz szóvá.

A fogalomtisztázás ebben az egységben is kiemelt fontossággal bír, így például a *Prófétálások: kettős beszéd Szekfű Gyula Három nemzedékében* című tanulmányban sor kerül a „próféta” szó magyarozatára (350). Itt ugyan egy rövid megfogalmazásról van szó, mégis az ilyen esetekben érdemes lehet a „Biblia saját értelmezése szerint” megjelölés helyett pontosítani, hogy a szerző milyen értelmezést (például református vagy római katolikus teológia) használ. „Jóllehet a katolikusok számára az Ószövetség kevésbé fontos” olvasható egy lábjegyzetben (356). Ez a gondolat szintén pontosításra szorul, hiszen a katolikus értelmezésben a „Messiás Tórája” valóban egészen új, egészen más, de éppen ezért „teljesíti

(szerk.): „Mi volt célod más, mint az emberiség boldogítása?” *Beszédek és tanulmányok báró Eötvös József halálának 150. évfordulója alkalmából*. Budapest, 55–71.

⁸ Csorba László 2020: Széchenyi hitéről – értelmes és boldogtalan. In: Csorba László: *Haza, nemzet, felekezet. Tanulmányok a polgári átalakulás politikai, társadalmi és felekezeti köréből*. Budapest, 14.

be” Mózes Tóráját.⁹ Mint az ismeretes, Szekfű művének végén a „*salvavi animam meam*” (megmentettem lelkemet) Ezékiel parafrázis rövidített formája olvasható.¹⁰ A próféta működésének és Szekfű életútjának, valamint művének összevetése izgalmas vállalkozás, amelyről talán szívesen tudna meg még többet az olvasó. Elképzelhető ugyanis – miként azt a szerző is állítja –, hogy általánosságban véve a kulcs a prófétai attitűd, így a szövegben akár más prófétákra való utalás is felfedezhető lenne.

Különösen elgondolkodtató a kötetben szereplő legfrissebb tanulmány. Ebben Halmos Károly József pátriárka történetének kapcsán ugyancsak az egyházfegyelmet, valamint az indoktrinációt, még pontosabban ezeknek a hiányát állítja a középpontba. A felvetett megközelítés – azaz a bibliai történet politikai olvasatának, majd az arra vonatkozó tanítás (jelen esetben a tankönyvi ismeretek) bemutatása – azonban nem csupán az antiszemitizmus, de az egyéb gyűlölettörténeti, például nőgyűlöleti vizsgálódásokra is alkalmasnak tűnik.

Minden vállalt bizonytalansága¹¹ ellenére (vagy éppen amiatt) az egyik legizgalmasabb írás a Fenyves Katalinnal együtt jegyzett *Kvantifikáció és identifikáció. Baumgarten Bernát végrendeletének olvasatai* című írás. A vizsgált végrendelet által ugyanis – többek között – a felekezeti és etnikai identitás alapkérdései kerülhetnek előtérbe. Felmerül a kérdés: vajon a hivatalos, azaz a nem családi végrendeletek alapján szintén lehet-e hasonló eredményekre jutni? Gondolhatunk itt például a katolikus (fő)papi végrendeletekre, illetve ezekhez kapcsolódhatnak a mecenatúravizsgálatok is. Például a már említett Mikszáth-regény egyik egri főpapja, az 1847 őszén elhunyt mecénás Pyrker János László érsek szabadon végrendelezett,¹² többek között egy egri „propaganda intézet” (könyvkiadó) felállítása céljából.¹³ Felajánlására hatással lehetett, hogy 1844-től a nyilvánosság előtt is ismert volt egy katolikus könyvterjesztő társulat (a későbbi Szent István Társulat) terve, amely azonban Esztergomot (esetleg Pestet) jelölte meg lehetséges központként.¹⁴ A közismerten primási stallumra vágó egri érsek felajánlásá-

⁹ Ratzinger, Joseph 2008: *A názáreti Jézus. Első rész. A Jordánban való megkeresztelkedéstől a színeváltozásig*. Budapest, 95. „Ne gondoljátok, hogy megszüntetni jöttem a törvényt és a prófétákat. Nem megszüntetni jöttem, hanem beteljesíteni.” (Mt 5, 17.)

¹⁰ A közmondás Ezékiel 3, 19. Vulgata-szövegének parafrázisa: „*dixi et salvavi animam meam*” (szóltam és megmentettem lelkemet).

¹¹ A címben szereplő Baumgarten Bernátról születése és halála évszámán, valamint a foglalkozásán (kereskedő), illetve lakcímein kívül minden információt a végrendeletéből tudunk. A kifejezetten hosszú dokumentumból számos adatra lehet következtetni, amelyek azonban „csupán” feltételezések (például: „a »vor Jahren« fordulat azt sejteti” [280], „hasonló visszakövetkeztetéssel arra is gondolhatunk” [280], „ez talán utalhat arra” [281]).

¹² A 19. században a főpapság vagy kieszközölte a szabad végrendelezést az uralkodónál, vagy a 18. század elején kelt Kollonich Lipót-féle egyezmény alapján rendelkezett javairól. Schlosser Annamária – Csízy István 2007: *Egyházak az öröklési jogban. Közjegyzők Közlönye* (54.) 10. 14–21.

¹³ Sugár István 1987: Pyrker János László érsek és Eger városa. In: Hölvyényi György (szerk.): *Pyrker emlékkönyv*. Eger, 144–145.

¹⁴ Vö. Fogarasy Mihály 1844: Eszmék egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulat szerkezetéhez. *Religio és Nevelés* (Új évfolyam) 44. 345–348.

ban tehát nem csupán Eger városa, vagy főegyházmegyéje iránt érzett felelőssége játszhatott szerepet, hanem pozíciójának (utólagos) országos erősítése is. Nem csoda, ha az 1847-ben létrejövő, a primás védnökségét élvező társulat 1848-ban igyekezett megszerezni az érseki pénzüsszeget. Mindemellett ez adhatta az apropót a pesti vezetőségnek arra, hogy további támogatások elnyeréséhez igyekezzenek minél hatékonyabban felhívni a figyelmet a végrendeleti adományozás lehetőségére.¹⁵

Halmos Károly jelen kötetben összegyűjtött tanulmányairól összességében elmondható, hogy többszöri olvasást igényelnek. Egy-egy téma kapcsán számos új, (további) gondolkodásra vagy újragondolásra sarkalló nézőpontot ismerhetünk meg általuk. Ezáltal a szerző még azt is képes elérni, hogy a közgazdaságban kevésbé járatos olvasó akár az ökonómia oldaláról nézve is fogalmazzon meg kérdéseket a saját, történelemmel kapcsolatos érdeklődési körére vonatkozólag.

Bárány Zsófia

¹⁵ A témáról bővebben: Bárány Zsófia 2023: A Szent István Társulat és támogatói köre 1848 és 1858 között. *Századok* (157.) 6. 1045–1063.